

т.ғ.к., доцент Селкебаева.А.Т.

Алматы университеті

т.ғ.к., доцент Шашаев Ә.Қ.

Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

«Талап» қоғамы қызметінің тарихы

XX ғасырдың бастапқы кезін қоғамдық санада ұлт-азаттық идеяларының күшейіп, ұлттық рухтың оянуына түрткі болған кезең деп айтуға болады. Бұған ұйытқы болған ұлттық мәдениеттің жанашырлары – қазақ зиялылары еді. Ұлттың жаршысы болған қазақ баспасөзін ашудан бастаған олар, азаттық идеяларын жалпыұлттық санаға айналдыру жолында қызмет етті. XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы азамат соғысынан кейінгі тарих ғылымының даму мәселесі аса күрделі таптық және идеялық күрестермен ұштастырылған еді. Қоғамдық өмірдің барлық саласында 20-шы жылдардың басында қалыптасу кезеңінің еркін түрде өткір қайшылықтармен өрбігенін көреміз.

Тоталитарлық жүйенің қанды шеңгеліне жол ашқан 30-шы жылдарға қарағанда, 20-шы жылдардың басын еркіндік, кең-тыныстау жылдары деуге де болады. Дәл осы жылдары “Алаштың” көшбасшыларына кешірім жасалған еді. “Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу” қоғамының жұмысы да (Орынбордағы), “Қырғыз мәдениетін көркейтушілердің “Талап” қоғамының (Ташкенттегі) ғылыми-мәдени қызметінің жандануы да осы кезеңге дәл келеді. [1].

Бұл жайында академик К.Нұрпейіс: “... 1917 жылғы Ақпан революциясы жеңісінен кейін Қазақстанның 20-дан астам елді мекендерінде оқушы жастардың, демократиялық интеллегенцияның және ауыл мұғалімдерінің басын біріктірген қазақ жастарының ұйымдары пайда болғаны белгілі (Омбыдағы “Демократиялық оқушы жастар Советі”, Ақмоладағы “Жас қазақ”, Спасскі заводындағы “Жас жүрек”, Меркедегі “Қазақ жастарының революциялық одағы”, Семейдегі “Жанар”, Қызылжардағы “Талап” т.б.). Бұлардың көпшілігі алғашқы кезде өздерінің алдына ағартушылық мақсаттар қойды, әйелдер теңдігін жақтады т.т. Революциялық қозғалыстың ықпалымен олардың біразы

біртіндеп большевиктердің ықпалына көшсе (мәселен, “Жас қазақ”, “Қазақ жастарының революциялық одағы” т.б.), ал кейбіреуі таптық күрестің шиеленісуі барысында буржуазиялық ұлтшылдардың ықпалында болып, әлеуметтік-таптық тартыста солардың сойылын соқты (мәселен, “Жанар”, “Талап”, “Бірлік”) [2],-деп көрсетеді.

1917 жылдың 14 қыркүйегінде “Сарыарқа” газетінің 13-ші санында “Талаптың” алғаш деректерде кездесуін анықтадық [3]. Газеттегі мәліметке жүгінсек, оның басқарма мүшелері: Өміртай Ақбердіұлы, Микаел Құнанбайұлы, Мұқтар Әуезұлы, Сіләмқажы Ғабитжанұлы. Ұйымның орналасқан жері Семей облысы, Шыңғыс болысы. Сонымен қатар Омбыда Ақмола облыстық “Талап” ұйымының басшысы – А.Тұрлыбайұлы, мүшелері: М.Жұмабайұлы, Х.Садықұлы тұрған еді. Бірақ бұл ұйымдар өз қызметтерін бірнеше жылдардан кейін мемлекет тарапынан қолдау тауып, қоғамға айналған кезде ғана толық атқара алды. Кейінгі, мемлекеттік деңгейде соның қолдауымен құрылған “Талап” қоғамының (толық аты “Қазақстан мәдениетін көркейтушілердің (ревнителі) “Талап” қоғамы”) құрылуы деректерде екі түрлі көрсетіледі. Біріншісінде, 1922 жылдың 4 желтоқсанында қоғамның жарғысы Мемлекеттік ғылыми кеңестің бекітуінен өтіп, 14 желтоқсанда жалпы жиналысы болғандығы айтылса [4], келесі біреуінде қоғам 1923 жылдың 13 желтоқсанында құрылған делінеді [5]. Негізінен бұлардың алғашқысы дұрыс, оны көптеген мұрағат деректері дәлелдейді. Түркістан автономиялық республикасының Халық ағарту комиссариатының жанындағы Мемлекеттік ғылыми кеңестің қолдауына ие болған қоғам Ташкент қаласының Карл Маркс даңғылындағы 41 үйдегі Қырғыз (қазақ) Ағарту институтының (Кирипрос) 35-ші бөлмесіне орналасты.

20-жылдардағы ақпараттар мәліметіне жүгінер болсақ, “Талаптың” негізін қалағандар – төңкерісшілер айтатын “ескі оқығандар”. Оның басында тұрған азамат – Х.Досмұхамедов. Ташкентте шығып тұрған мақаласында “Тана” деп қол қойған тілші былай деп жазады: Өткен өтті, кеткен кетті. Күш біріктірірлік деген мәселе жаңа туды. Бұл мәселенің нағыз да – жаңа туған “Талап”

қауымы. “Талап” қауымының ұстанған жолы – қазақ жұртының мәдениетін дамыту.

103-тен астам мүшесі болған қоғамның төрағасы – доктор Халел Досмұхамедов, басқарма мүшелері – шығыстанушы профессор А.Э. Шмидт, географ Иса Тоқтабаев, ақын (студент) Қасым Тыныстанов, инженер-темір жолшы Мұхамеджан Тынышбаев, әдебиетші (студент) Мұқтар Әуезов, заңгер Жаһанша Досмұхамедов, математик Кәрім Жәленовтар болды [6]. Қазақстан мәдениетінің ежелден келе жатқан мұрасын төкпей-шашпай жинақтаумен қатар ел ішінде оны кеңінен насихаттау мен қайта жандандыруға, сөйтіп өркениетті елдер көшінен қалып қоймауға қазақтың қаймағы болып саналатын ұлт зиялыларының басым бөлігі қатысты десек шындықтан аттамаймыз. Оның бір дәлелі мұрағат қорларындағы “Талап” қоғамы басқармасы журналындағы нақты мүшелері мен қызметкерлерінің 1922-1924 жылдар аралығындағы төмендегі тізімі: “Талап” қоғамының нақты мүшелері: Х.Досмұхамедов, М.Есболов, М.Әуезов, М.Тынышбаев, Қ.Тыныстанов, А.Э. Шмидт, И.Қалшабаев, С.Ходжанов, Молдабаев, Имадужаев, Доцанов, Сад. Османов, Ғалымжанов, Айтықов, Т.Рысқұлов, М.Жұмабаев, К.Жәленов, Н.Архангельский, И.Тоқтыбаев, Ә.Диваев, Сүллев, Гүл. Асфендиярова, С.Асфендияров, Маннан Тұрғынбаев, М.Көшербаев, Арабаев, К.Төлебаев.

Қызметкерлері: Ақаев Серікбай, Ильяс Омаров, Данияров, Шонанов, Баймаханов, Т.Жүргенов, Осман Алиев, Исмаилов, Нұрбеков, Бұралкиев, Байгарин, Т. Османов, Маранбеков, Аралбаев, Өтемұртов, Мадалиев, Рүстемов, Кайин, Қиянов, Бекманов, Кененсарин, Дүйсен Телебаев, Фазыл Құлтаев, Бұрхан Шәріпов, Жылысбаев, Құймасов, Қадыров және т.б.

Әрине, бұл қоғамның жұмысы одан бұрынырақ құрылған “Қазақстанды зерттеу қоғамының” қызметімен тығыз байланыста болғандығы, қолдау көріп отырғандығы, тіпті бірлесіп қызмет еткендігі деректерде баяндалған.

Енді “Талап” қоғамының нендей мақсаттарды жүзеге асыруды қолға алғаны туралы мәліметке жүгінер болсақ, Халық ағарту комиссариатының, Мемлекеттік ғылыми кеңесінің бекітуіне ұсынылған 1922 жылдың 4

желтоқсанындағы “Қазақ мәдениетін көркейтушілердің “Талап” қоғамының” жарғысынан көрініс табады [7].

Бірінші параграфта, қазақ халқының мәдени өркендеуінің жолдары ретінде бірнеше міндеттерді атап көрсетті. Олар ең алдымен қазақ әдеби тілін қалыптастыру, қазақша түсіндірме сөздікті (терминологияны) жасау, орфографияны жетілдіру, дайындау. Мәдени жетістіктерге қол жеткізу үшін, ұлттық өнерді зерттеу арқылы оның бастауларына жол ашу.

Келесі бір атқарылатын шара ретінде қазақ мектептеріндегі оқулықтарды шығару мен білім беру сапасын арттыру көзделді. Ал осы міндеттерді атқаратын қазақ ғылыми қызметкерлері мен өнер қайраткерлерінің тұрмысын түзеу үшін жәрдемақылар тағайындау мәселесі көтерілді.

Міне, осы жоғарыда аталған мәселелерді жүзеге асыру үшін, төмендегідей міндеттерді атқаруға қоғам өзін мүдделі деп таныды.

Ең алдымен, қаржы мәселесін шешу үшін – талқы, дәріс, баяндамалар және т.б. өткізуді жолға қою. Мұражайлар мен кітапханаларға қажетті заттар мен жабдықтар жинақтау, экспедициялар мен экскурсиялар ұйымдастыруды іске асыру. Көрмелер ұйымдастыру, кітаптар, қолжазбалар, көне ескерткіштер мен өнер туындыларын жинастыру.

Ғылыми ізденістерді жандандыру үшін, ғылыми еңбектер мен өнертапқыштарды марапаттау, бәйге, байқау жариялауды кең насихаттау.

Қоғамның Жарғысындағы қарастырылған келесі бір мәселе кадрлар дайындау ісі еді. Оны жүзеге асыру үшін Ағарту саласына қажетті курстар ашу, қазақша жауапты тәржімешілер мен әріп терушілерді, журналистерді, редакторларды т.б. дайындауды қолға алуды міндеттеді.

Қоғамның Жарғысының соңында, оның басқармасы Ташкент қаласында орналасқандығы, жалпы отырыстар сонда өткізілетіні айтылған. Сонымен қатар, қоғам өз бөлімшелерін республиканың басқа жерлерінде ашуға құқылы делінді [8].

Ал, енді қоғамның қаржыландыру көзіне қайта оралар болсақ, оның төрт бастауы болды: 1. Қоғамның мүшелерінен түсетін жарна; 2. Мемлекеттік

мекемелер мен қоғамдық ұйымдардың бөлген қаржылай көмегі; 3. Ақылы дәрістер мен мерзімдік басылымдар мен кітаптарды сатудан түскен қаражат; 4. Жеке азаматтардың қаржылай көмегі.

Қым-қуыт замана жағдайында елдің болашағын ойлаған қазақ зиялылары “Талап” қоғамы арқылы сауатсыздықты жоюды, қазақ әдебиеті, тілі мен тарихын зерттеуді дамытуды, ұлттық мәдениетті өркениетті елдер деңгейіне көтеруге ұмтылды. Бұл үшін ақпарат алмасуы мақсатында ұлт зиялылары арасында апта сайын тұрақты түрде талқылаулар, дәрістер өткізіліп тұратын. Қоғам басқармасы түркі-монғол және қазақ халқының тарихы бойынша, археология мен этнографиялық зерттеулердің шығыстанудағы жетістіктері туралы қазақ әдебиеті мәселелері тақырыптар бойынша дәріс өткізді жоспарлаған болатын. Оқылған дәрістерге тоқталар болсақ: түркі-монғол тарихы бойынша М.Тынышпаев екі дәріс оқыса, қазақ әдебиетінің дамуы жайында М.Әуезов үшінші дәрісті өткізді. Төртінші дәрісті археология мәліметтеріне сүйене отырып Х.Досмұхамедов Түркістанды мекендеген халықтар туралы дайындады. Бесінші дәрісті С.Қожанов өткізіп, ауылдағы халық ағарту ісінің мәселелеріне тоқталды. Алтыншы дәріс М.Есболовтың - Ы.Алтынсариннің өмірі мен қызметіне арнаған баяндамасынан тұрса, жетінші дәрісті Тұмабаев - Абайдың шығармашылық мұрасына арнады [9].

Ташкенттегі “Талап” қоғамы өзінің алғашқы қызметін қомақты, тарихи маңызы үлкен тақырыптарды зерттеумен насихаттаудан бастады.

“Талап” қоғамының алға қойған шараларының негізгі мәселелерінің қатарында мыналар болды:

1. Ташкент қаласында қырғыз (қазақ) өлкелік кітапханасын ашу;
2. Байтұрсынов тәсілі бойынша жасалған қазақ әліпбиін үйрету үшін курстар ұйымдастыру;
3. Аудармашылар бюросын ұйымдастыру;
4. Баспагерлік мәселесі.

Бұл мәселелердің жүзеге асырылуы қалай болды дегенге тоқталар болсақ, жергілікті халық үшін аса маңызды болып табылатын кітапхананы ашу үшін

“Талап” қоғамы оның жарғысын дайындап, қажетті қаржы көлемін көрсетіп, Кеңестік халық комиссариатына рұқсат алуға жібереді. Мемлекеттен заттай (астықпен) көмек алып, қоғамның ашылуына рұқсат алды.

Екінші мәселе бойынша, дайындық курстары ашылып, алғашқы талапкерлері бітіруге жақын делінген. Сонымен қатар “Талаптың” басқармасы өзінің барлық мүшелеріне де жаңа әліпбиді оқытатын курсқа жазылуды міндеттеген.

Ал, аудармашылар бюросын құру мәселесіне келер болсақ, ғылыми әдебиеттерді, саяси кітапшаларды және әр түрлі мекемелік қағаздарда тұрақты түрде аудару қазақ тіліне қажеттілігінен туындағанын айтуымыз керек. Кейіннен бюро ұйымдастырылып, қызу іске кірісіп кетеді.

Соңғы ұйымдық мәселенің бірі баспа ісі болды. Бұл жерде “Талап” қоғамының алға қойған мақсаты: қолда бар қолжазбаларды, ең алдымен оқулықтар мен оқу құралдарын басып шығару еді.

14 желтоқсанда қайта құрылған қоғамның бірінші отырысы өтіп, қоғамның басқармасы сайланды. Оның құрамы: басқарма төрағасы – Х.Досмұхамедов, орынбасарлыққа – М.Есболов, қазнашыға – М.Тынышпаев, хатшылыққа – М.Әуезов сайланған еді. Басқарма құрамына А.Э. Шмидт, И.Тоқтыбаев, Қ.Тыныстанов енді.

Алматыдағы “Мәдениетті көркейтушілер қауымы” Қазақ Халық ағарту институтының ректоры Қажым Басымовтың “Талапты” тармақтандыруымыз тиіс” деген мақаласын басты назарға алып, өз жұмыстарын бастап кетті.

“Талаптың” Алматыдағы бөлімшесі – Қырғыз (қазақ) Ағарту институты да көп іс тындырған.

Осында дәріс оқитын төрт қазақ оқытушыларының көмегімен пікірталастар, өнерге қатысты кеш-жиындар дәрістер өткізілген, “Балдырған” атты қолжазба журналының шығуына жан-жақты ат салысқан. Тарихи орындарға саяхат жасауға, өлкетану ісінің жандануына, мұражай, кітапханалар ұйымдастыруға және т.б. кезек күттірмейтін мәселелерді жүзеге асыруға көп күш жұмсалған. Қоғам ел тарихын, салт-дәстүрі мен тілін құрметтейтін

азаматтарды дайындауға және қазақ мәдениетін көркейтуге ұмтылды. “Қазақтың әдеби тіліне бірінші қызмет қылушылар елдің сырына қанық, әдет-ғұрып заңдарымен бірге өсіп, біте қайнаған елге жуық азаматтар болуға тиіс. Өлі жүректі қанды жүрекке айналдырып, көзсіз қиялды көзді қиялға айналдырып, ар-намысты қолға алып, сыбанып кірісетін қауымыз – осы “Талап” болуға тиіс”, - делінген Қ.Басымовтың тілек-ниетін белгілі дәрежеде жүзеге асырған сияқты.

Қоғамның қолға алған жұмыстарының бірі кітапхана ұйымдастыру ісі болды. “Талап” қоғамының Алматыдағы бөлімі кітапхана жарғысын дайындап Түркесубликасының Мемлекеттік Ғылыми Кеңесінің бекітуіне ұсынды. Мемлекеттік Ғылыми Кеңес бекіткен жарғыға сәйкес “Талап” қоғамының Басқармасы ағымдық жылға арналған жан-жақты қамтылған сметаны (қаржыландыру қажетін) дайындап Халық Комиссарлар Кеңесіне ұсынды. Осы жерде Түркесубликасы Халықкомының төрағасы Т. Рысқұловтың “Талапқа” қаржы бөлінуде зор роль атқарғанын атап өтуіміз керек.

Түркесубликасы Халықкомның төрағасы Т.Рысқұловқа “Талап” қоғамының басқармасы жазған хатында “қырғыз (қазақ) халқын қандай да болмасын қараңғылықтан рухани тазаруы үшін қоғамның алға қойған мақсаттарын жергілікті қырғыз жауапты қызметкерлері зор сүйіспеншілікпен қарсы алды, және олар қоғамның жұмысына белсене араласуда”- дей келе, қоғамның таяудағы міндеттерінің бірі кітапхана ашу деп көрсетеді.

Қоғамның басқармасы, қазақтандыру ісін жолға қою үшін дәл сол кездегі аса зәрулік кітапқа байланысты оның қорын жинақтау мен сақтауда, көпшіліктің қолы жетерлік мүмкіндік туғызуда аянбай жұмыс істеу керектігін айқындады. Ол үшін ең алдымен Ташкент қаласында, содан кейін басқа қалаларда кітапханалар ашып, оларды оқу залдарымен қамтамасыз ету қажет еді. Бұл мақсатқа сай керекті қаржы көлемі анықталды.

“Талап” қоғамының келесі бір міндеттерінің маңыздысы өкімет қаулылары мен жарлықтарын, мекемелік және партиялық құжаттар мен

әдебиеттерді көпшілікке қазақ тілінде жеткізу үшін ұйымдастыруды қолға алған аудармашылардың ерекше бюросы болды.

Сонымен, “Қазақстан мәдениетін қызғыштай қорғаған “Талап” қоғамының қызметінен теріп алған тарихи деректік мәліметтерімізге жүгінсек, оның алғашқы ғылыми қоғам ретіндегі іс-әрекетінің өз заманындағы аса қажетті, маңызды болғандығын нық сеніммен айта аламыз.

Әдебиеттер:

1. Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. -2 том. -Алматы: Алаш,2003.–360б.(38).
- 2.Нұрпейісов К. “Садақ” атты қолжазба туралы пікір. Кәкішов Т.К. Мерей. Екі томдық. (Құрас.: К.Ахмет, А. Жүсіпова, М.Бегманова; Орталық Ғылыми кітапхана. - Алматы, 2002. -1 т. -633 б. (308).
- 3.ҚРОММ.693-қ.,1-т.,20-іс,73п.
- 4.ҚРОММ.693-қ.,1-т.,20-іс,73п.
- 5.ҚРОММ.693-қ.,1-т.,20-іс,82п.
- 6.ҚРОММ.693-қ.,1-т.,20-іс,73п.
- 7.ҚРОММ.693-қ.,1-т.,9-іс,3п.
- 8.ҚРОММ.693-қ.,1-т.,15-іс,28-29пп.
- 9.ҚРОММ. 693-қ., 1-т., 20-іс, 58 п.